

Mövzu12: Sosial müdafiə sisteminin əsasları, prinsipləri və tənzimlənməsi

FTN 2. Sosial sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək.

FTN 5. İnküziv sosial-iqtisadi siyasət üzrə baza biliklərinə malik olmaq.

PLAN

- 1.Sosial müdafiə sisteminin əsasları**
- 2.Pensiya təminatının xüsusiyyətləri**
- 3. Pensiya hüquqları və təminatı**

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası
2. C.İ.Mahmudov, H.Q.Bağırsoylu. Sosial iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2019, 260 s
3. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006, 509 s.
4. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466s.
5. Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti,Bakı,2009,282 s.
6. Ə.Q.Əlirzayev “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi” Dərs vəsaiti. Bakı – İqtisad Universiteti nəşriyyatı - 2010

Sosial müdafiə hüquqları pensiya, müavinət almaq, bəzi xidmət və sosial tələbatların pulsuz və ya güzəştli ödənilməsi yolu ilə baş verir. Belə ki, sosial təminat hüququ kimi əhalinin adam başına düşən gəlir səviyyəsi və yaxud yoxsulluğun həddi və ehtiyac minimumundan aşağı olan əhalinin sayına uyğun sosial müdafiə sistemi qurulur. Sosial müdafiə məqsədi ilə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə paylanma qanunları, obyektiv olaraq təminat məbləğini və onun planlaşması və proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa görə minimal istehlak büdcəsi təsdiq olunur və bu istehlak büdcəsindən aşağı yaşayan əhalinin istehlak səviyyəsini, orta aylıq və yaxud maksimal səviyyəyə yüksəltmək tədbirləri hazırlanır. Yoxsulluğun ləğvi hüquqi əsası olan proqramlar əsasında baş verir. Dünya beynəlxalq maliyyə təşkilatları və sosial təşkilatlar standart göstəricilərə uyğun inkişafı tənzimləmək üçün sosial müdafiə tədbirləri olan yoxsulluq həddinin müəyyənləşməsində yerli əhalinin həyat səviyyəsi və onun istehlak quruluşunda maddi və maliyyə tələbatının, ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmət istehlakının strukturu ilə müqayisəli təhlil aparmaqla qiymətləndirmə yollarından istifadə edilir.

Sosial təminat, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin bütövlükdə dövlət siyasəti olaraq dövlət büdcəsi, xüsusi vəsaitlər və həmçinin təsis olunmuş məqsədli fondlar tərəfindən maliyyələşdirilir. Sosial müdafiə fondu olaraq onun formalaşması sosial sığorta qanunları, vergi məcəlləsi və həmçinin sosial müdafiə fondunun təsdiqi və reallaşması ilə baş verir. Bu fondun hüquqi əsasları onun gəlir və xərc maddələrinin təsdiqi ilə reallaşır.

Sosial müdafiə fondu aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi üçün pensiya təminatı və təminat hüququ olan vətəndaşların gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması üçün əsas rol oynayır. Sosial müdafiə təminatını təkmilləşdirmək üçün onun həcmi və strukturu təkmilləşir. Belə ki, sosial sığorta mənbələri və transfert gəlirlərinin hər birinin artımının daxili mahiyyəti və əsas artım meylləri mövcuddur. Sosial sığorta ödəmələrinin artımı, əməkhaqqı fondunun artması və hər bir müəssisənin işçilərinin orta aylıq əməkhaqqısı ilə yanaşı əlavə gəlirlərin artması ilə sığortaya cəlb olunan maliyyə bazası genişlənir. Maliyyə imkanlarını tənzimləmək üçün maliyyə şəffaflığı, gəlirlər və həmçinin əmlakın qiymətləndirilməsi baş verir. Sığorta sistemi, qabaqcadan təminat sisteminin tərkib hissəsi kimi sivil ölkələrin təcrübəsinə uyğun təkmilləşir. Belə ki, məcburi sosial sığorta ödəmələrinin tətbiqi və könüllü sığortaya stimül yaradılması prosesi, son nəticədə sosial müdafiə və xüsusi fondların yaranmasına əsas yaradır. Sosial sığorta sahələri və onların obyektlərinin genişlənməsi üçün sosial qarant prinsipləri və meyarları həyata keçirilir. Daha geniş sahə olan səhiyyə, həyat sığortaları, əmək və iş şəraiti ağır olan sahələrdə məcburi sığorta sistemi səhiyyənin və digər sahələrin nüfuzunu artırır. Onun genişlənməsi, son nəticədə əhalinin gəlirlərini və istehlak həcmi genişləndirir.

Hər bir sosial təminat növünün xüsusi sənədlər toplusu, hüquq normalarına və tələblərinə görə hazırlanır və genişlənir. Bu sənədlər nə qədər hərtərəfli və geniş olursa, bir o qədər hüquqi faktların nəticələrini qiymətləndirməklə onun idarə edilməsi metodikası bir sıra real yanaşma sənədləri konseptual əsaslar, hüquqi normalar və onlardan uzaqlaşmanın şərtləri və şəraitləri müxtəlif qradasiya ilə qiymətləndirilir. Hər bir hüquqi pozmanın şəraiti qiymətləndirilməklə onun neqativ təsirləri ölçülür və uyğun olaraq cərimələr və yaxud xətlərin qiymətləndirilməsi ilə cəzalar və məhkəmə qərarları qəbul olunur. Ona görə də bütün mərhələlərdə hüquqi normaların differensiyası, mövcud real vəziyyətdən uzaqlaşma dərəcələri ilə ölçülür. Pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunları, onların reallaşması üçün Nazirlər Kabinetinin metodiki göstəriciləri və ayrı-ayrı fərdlər və hallar üçün digər sahələrin və yaxud müvafiq orqanların vəzifələri müəyyənləşir. Pensiya təminatı sistemi daima təkmilləşir. Hər bir sahə və ərazi funksional təminat sisteminin hüquqi bazası, hüquqi təminatı mövcud olur. İnsan hüquqları, hüquqi şəxsin özünün hüquqları və dövlət hüquqları məqsədlər olaraq hüquq sistemini müəyyənləşdirir və onun ayrı-ayrı

sahələrini tənzimləyir. Ona görə də hüquqi sənədlər toplusu biri-biri ilə daha sıx bağlı olduqda, daha adekvat ölçü sistemi və nəzarət funksiyası reallaşır.

Beynəlxalq səviyyədə Avropa Şurası sosial təminat (1953), Sosial və Tibbi Yardım (1953), müharibə əlillərinin müalicəsi (1955), Avropa sosial xartiyası (1961) kimi konvensiyalar qəbul edilmişdir. Beynəlxalq sosial təminat proqramlarının müddəalarını nəzərə alaraq milli sosial təminat qanunvericilik bazası və uyğun proqramlar tərtib olunub təkmilləşdirilir. Belə ki, yoxsulluğun ləğvi proqramı çərçivəsində sosial müdafiə proqramları, təhsil, səhiyyə, əhalinin mənzil və mədəni şəraitinin yaxşılaşması birbaşa və dolayısı yolla əhalinin rifahına, o cümlədən kollektiv istehlak proqramlarına təsir edir. Əhalinin maddi cəhətdən aztəminatlı ailələri üçün uyğun şərait yaratmaqla istehlak bazarında tələbatın ödənilməsi yolları təmin olunmuş olur. Avropa Şurasının üzvü kimi Azərbaycan Avropa standartlarına uyğun proqramların yerinə yetirilməsi yolları təmin olunmuş olur. Respublikada sosial vəziyyətin dinamikası, onun təminatı üçün uyğun mənbələri və vəzifələri müəyyənləşdirir. Milli proqram çərçivəsində sosial müdafiə tədbirləri daha genişlənilir, o cümlədən əhalinin artımı ilə yanaşı, stimullaşdırmaq məqsədi ilə gəlirlərin ölçülməsi və gəlirlərin minimum istehlak səbəbindən aşağı olması halında transfert ödəmələri tətbiq edilir. Transfert gəlirlərinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsi, ayrı-ayrı təşkilatların büdcəsi və əhalinin şəxsi ödəmələri hesabına baş verir. Dövlət büdcəsinin artım tempi, adam başına düşən gəlirlərin istehlak normalarına uzlaşması hüquqi təminatın metodiki aspektləridir.

2. Pensiya təminatının xüsusiyyətləri

Pensiya hüququ pensiya yaşında olan insanların həyat səviyyəsinin onun formalaşmış həyat tərzinin ciddi deformasiyasının qarşısını almaq üçün yaradılan qanuni aktlar, proseslər və həmçinin vasitələri özündə birləşdirir.

Pensiya islahatları, «pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə idarə olunur. Pensiya islahatları iqtisadi və hüquqi islahatların səmərəli təşkili və idarə edilməsi aspektlərini əks etdirir. Pensiya təminatı dövlətin vəzifələrini, pensiya təminatının səviyyəsini və onun ayrı-ayrı pensiyalar üçün differensiasiyasını, qütbləşmə səviyyəsini, həmçinin hər bir vətəndaşın öz xidmətlərinə uyğun pensiya almaq hüququnu, onun sərhədlərini və stimullaşdırma mexanizmlərini təkmilləşdirir.

Pensiya hüququ müəyyən yaşa çatmış və müəyyən iş stajı olan insanlara şamil olunur. Əhalinin yaş tərkibi, onun sosial müdafiəsinin vacibliyi, pensiya hüququnun ilkin şəraitini təşkil edir. Pensiyanın funksional vəzifəsi, onun hüquqi bazası ilə uyğunlaşır. Belə ki, pensiya islahatları dövlətin bu hüquqları təmin edilməsindəki mexanizmlər, normativ hüquqi vasitələrin adekvatlığı ilə müəyyənləşir. Pensiyanın müəyyən edilməsi və onun pensiyaçıların xarakterinə uyğunluğu normativ metodik və təşkilati vəzifə olaraq müvafiq icra orqanının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Pensiyanın ölçüsünün normativ hüquqi əsası təsdiq olunmuş yaşayış minimumu, onun istehlak normalarına uyğun hüquqi bazasının təmin olunmasıdır. Əmək qanunları və pensiya təminatı arasında müəyyən nisbətlər, ayrı-ayrı qarşılıqlı təsirlər və normativ əlaqələr mövcuddur.

Əmək qanunları əməyin xarakterini, onun faydalılığını və əmək qabiliyyətli insanların öz tələbatını ödəmək üçün zəruri məhsullara olan ehtiyaclarını nəzərə alaraq təkrar istehsal metodologiyasına uyğun reallaşır.

Pensiya hüquqlarının obyektləri insanlar, onların həyat fəaliyyəti, əmək faydalılığı, həmçinin yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərin indeksi təşkil edir. Bu məqamların sistemli təşkili və islahatları hüquq və iqtisadi islahatlar əsasında reallaşır. İqtisadi islahatlar, pensiya alanların maddi vəziyyətinin yaxşılaşması, insanın inkişafı indeksinə uyğun olaraq pensiya təminatının hesablanması və iqtisadi artımla pensiya artımı, real həyat səviyyəsi ilə normal həyat səviyyəsi arasında nisbətləri tənzimləmək məqsədi güdür.

Hüquqi islahatlar isə ədalətli və bərabər prinsiplər əsasında hər bir vətəndaşın pensiya almaq hüququna uyğun şəraitlər yaratmaq niyyətini güdür. Sosial təminat hüququnun tərkib hissəsi və aparıcı həlqə kimi pensiya təminatı hüququ öz miqyası və çevik siyasət mexanizmi kimi islahatlara stimül yaradan və onun səmərəli olmasına nəticə etibarı ilə qiymət vermək funksiyasını daşıyan hüquqi sahədir. Pensiya hüquqları hər bir pensiya yaş həddinə çatan və qanuni olaraq, sonrakı yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri əldə etmək üçün artıq formalaşmış yaşayış tərzini normadan yaşamaq hüququ vətəndaşlara verilən hüquqdur. Təbii ki, bu hüququn təminatı, pensiya həcmi, onun dəyişməsində baş verən obyektiv dəyişmələr və pensiya hüququnu təmin edən hüquqi institutlar və sədlər daxildir. Pensiya hüququnun formalaşmasında ümumi şərtlər, differensial fərqlər və həmçinin bir-biri ilə əlaqəli prinsiplər müəyyənləşir.

Pensiya təminatı hüquqları sosial siyasətin və sosial dövlətin əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq hər bir ölkədə həmin ölkənin orta təminat səviyyəsi və pensiyaların tələbatını nəzərə almaqla aparılır. Pensiya həcmi ilə əməkhaqqı və gəlirlər arasında müəyyən nisbətlərin uyğunluğu hüquqi təminatın keyfiyyət və sosial ədalətlik göstəricisidir. Ona görə də orta aylıq pensiyanın, orta aylıq əməkhaqqından və yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyərindən asılı olaraq dəyişmə dinamikası indeksasiya qanunları və uyğun normativ-hüquqi əmsallar ilə tənzimlənir. Bu gün hər bir nəfərə düşən əməkhaqqından tutulmalar pensiyaçıların yaşaması üçün fond yaradır. Məhz bu fondların idarə edilməsinin forma və metodları, hüquqi sənədlərin və normativlərin məcmuudur. Məhz bu normativlərin reallıqdan uzaq olması, yaxud dünya prinsiplərindən uzaqlaşması hər bir vətəndaşın yaradıcı faydalılıqla onun aldığı haqq arasında disproporsiya yaradır. Ona görə də əməkhaqqı hesabları, müqavilələr, əmək haqqına əlavələr və digər ödəmələrin uçot hüququ hər bir vətəndaşın marağına səbəb olur. Maliyyə və uçot hüquqları yolu ilə müəssisə və təşkilatların üzərində maliyyə nəzarəti, uçot standartları nəzarəti qoymaqla, müasir hüquq sisteminin iqtisadi əsasları təkmilləşir və uyğun qanun pozmalara cərimə və sanksiyalar tətbiq olunur.

Pensiya təminatı hüquqlarının formalaşması xüsusiyyətləri, onun təkmilləşmə istiqamətləri əsasən əmək hüquqları və həmçinin minimal yaşayış hüquqları ilə bağlıdır. Hər bir vətəndaşın pensiyasında ayrı-seçkilik onun əmək fəallığı zamanı yaratdığı məcmu dəyərlə ölçülür. Əgər həmin şəxs pensiya ömründə digərindən fərqli pensiya almazsa, onda bu bütövlükdə pensiya sisteminin ədalətsiz və səmərəsiz idarə edilməsi deməkdir. Ona görə də pensiya hüquqları bir növü müəyyən minimal hədlər, təminatlar və normalar, öhdəliklər və icbari prinsiplər üzərində qurulur. Onda digər tərəfi isə əhəlinin yaşayışı üçün bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun dəyişmələri nəzərə alan normalar üzərində qurulur.

Yaşayış minimumu hüquqları bütün vətəndaşlar üçün həmrəylik prinsipləri üzərində qurulur. Sosialist iqtisadiyyatında yaşayış minimumu hüquq sisteminə qəbul edilmişdi. Aztəminatlılıq, orta təminatlı və yüksək təminatlı ailələr kimi iqtisadi, hüquqi kateqoriyalar işlədilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayış minimumu bütövlükdə cəmiyyətin rifah göstəricisidir. Yaşayış minimumu həddi minimum pensiyanı, minimum əməkhaqqını, əməkhaqqının artım sürətini və sosial müdafiə məqsədləri ilə zəruri olan fondların, vəsaitlərin həcmi formalaşdırır. İqtisadi və sosial sistemin idarə edilməsinin hüquqi bazası və ilkin sahəsi kimi yaşayış minimumunun özünün tərtibi və istifadəsi yolları meydana çıxır. Minimal həyat səviyyəsində yaşayan insanların azaldılması, dövlətin sosial siyasətinin əsasıdır.

Əmək qanunlarının reallaşma mexanizmləri, əməkhaqqı ilə onun yaratdığı dəyər arasında nisbətlərin stimullaşdırılması prinsipi əsasında baş verir. Əmək qanunauyğunluğu sahə, ərazi, əməyin differensiasiyası əsasında formalaşır və maliyyə, maddi əsaslarla təmin olunur.

Əmək qanunları əmək fəaliyyətindən sonrakı dövrlərdə pensiya təminatının əsasını formalaşdırır. Belə ki, əmək fəaliyyətinin nəticələrinə uyğun pensiya almaq sosial ədalət prinsipi və əməyin faydalılığını stimullaşdırmaq vəzifələrini həyata keçirir. Əməkhaqqı ilə

pensiya təminatı arasında optimal əlaqə forması əməyin məhsuldarlığı və onun mütərəqqi təşkilinə təşəbbüs yaradır. Pensiya təminatının əsasında pensiyaçıların sosial demokratik xarakteristikası və onların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatını ödəmək imkanlarının genişlənməsi ideyası durur. Pensiyaların qocalığa və yaxud əlilliyə, həmçinin ailə başçısının itirilməsinə görə bölgüsü, onların dəyərlərini müəyyənləşdirir. Qocalığa görə pensiyaçıların pensiya təminatı, əmək prosesində qazanılan əməkhaqqının həcmindən asılı olaraq yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyərini qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir. Ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyəri artdıqca pensiya təminatında dinamik inkişaf baş verir. Pensiyanın həmçinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu və yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərə ekvivalentliyi müəyyənləşir. Pensiya təyini təkcə hüquqi aspekt deyil, həmçinin baş verən sosial-demokratik və əhəlinin həyat səviyyəsinin yaşayış səviyyəsi ilə əlaqədar dinamik proses olaraq tənzimlənməsidir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, pensiya yaşının, iş şəraiti və qadınlar üçün doğulan uşaqların sayından asılı olaraq müəyyən edilməsi insan orqanizminin qocalma səviyyəsinin və həmçinin dövlətin sosial dövlət funksiyasını özündə əks etdirir. Orta ömür müddəti artdıqca, pensiyaya çıxdıqdan sonra pensiya almaq ehtimalı çoxalır, əksinə olduqda isə azalır. Ona görə də pensiya yaşından sonra ömür müddətinin uzadılması dövlətin sosial funksiyasının müsbət həll edici tərəfidir. Orta ömür müddəti respublikada 71,6 yaş, kişilərdə 68,1 yaş, qadınlarda 75,1 yaş təşkil edir ki, bu da pensiya təyin olunduqdan sonra orta ömür müddətini kişilərdə 6 ilə qadınlarda 18-25 ilə bərabərləşdirir. Pensiya təminatı bu prosesin obyektləri arasında münasibətlərin hüquqi və maddi bazasını yaradır. Belə ki, dövlətin sosial dövlət olaraq pensiya islahatları konsepsiyası ərazi maliyyə təminatı və hüquqi normativ bazasını yaratmaq funksiyası həyata keçirilir. Pensiyaçıların alternativ əmək və pensiya hüququ arasında könüllü prinsipi əsasında seçilmiş, yaxud fərdi pensiyaçı kimi maddi nemətlər istehsalında rolunu və stimullarını müəyyənləşdirir. Pensiyaçıların pensiya hüquqlarından kənarda fəaliyyəti sərbəst və daha çox təşəbbüskarlıq meyli ilə həll olunur.

Əmək və sosial müdafiə və sosial təminat orqanlarının vəzifələri və apardığı siyasət dövlətin pensiya təminatı sisteminin təkmilləşməsi üçün həyata keçirilir. Pensiya təminatında dövlət, qeyri-dövlət, özəl sektorun qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşir.

Pensiya təminatının mövcud vəziyyəti, pensiya hüququ olan əhəlinin həyat səviyyəsini, onun yoxsulluğunun ləğvi proqramı çərçivəsində yüksəldilməsinin hüquqi-metodik aspektlərini formalaşdırır. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsi və minimal pensiya arasında nisbətlərin tənzimlənməsi dövlətin sosial siyasətinin və təminat funksiyasının iqtisadi idarəetmə mexanizmi olaraq təkmilləşir. Konseptual əsas olaraq dövlət pensiyaların həyat səviyyəsinin təminatçısı olaraq hər bir insanın yaşamaq üçün maddi resurslarının və həyat şəraitinin qarantı olduğu kimi pensiya hüququ olan kontingentlərin yaşaması üçün maddi resursları təşkil edir.

Pensiya təminatının əsas prinsipi olaraq, onun iqtisadi inkişaf ilə yanaşı dinamik inkişaf meyllərinin təşkili mexanizmlərini yaratmaqdır. Belə ki, minimal pensiya səviyyəsinin minimum əməkhaqqına ekvivalentliyi və əməkhaqqı ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında optimal nisbətlərin təmin olunması əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün stimula yaradır.

Pensiya təminatı sosial ədalət prinsipinin davamı kimi əməkhaqqının differensiasiyasına uyğun differensiyalaşır. Minimum pensiya ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında differensiya əməkhaqqı differensiasiyasına uyğun olduqda əməyin xarakterinin dəyişməsi üçün stimula yaradır.

Pensiya islahatları dövlətin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin aparıcı istiqaməti olmaqla yoxsulluq həddinin dəyişməsi ilə artır. Onun iqtisadiyyatda baş verən dəyişmələrə uyğun olaraq tarazlı inkişafı və minimum istehlak büdcəsində uyğunluğu tənzimləmə funksiyasını

əhatə edir. Bu tənzimləmə dövlətin büdcəsi, bələdiyyə, müəssisə və təşkilatlarının təminatı üçün maliyyə mexanizmlərinin əsasını təşkil edir.

Pensiya təminatı, real iqtisadi durum və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi arasında daima inkişaf etmək, müxtəlif şərtlərlə əsaslandırılır. Ona görə də pensiya qanunları məqsəd, vəzifələr və mexanizmlərlə yanaşı insanlar arasında nisbətlərin müəyyənəlməsi ilə reallaşır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir şəxsin pensiya təminatı, fərdi qaydada əmək fəaliyyəti və iş stajına uyğun olaraq təsdiq edilmiş qanunlara əsasən müvafiq icra orqanlarının tərtib etdiyi normativ-hüquqi aktlar, hesablaşmalar üzrə aparılır.

Pensiya təminatının hüquqi statusu, onun yaş, yaxud əmək qabiliyyətini itirmiş səbəb və motivlər təşkil edir. Ona görə də konstitusiyaya hüquqlarına görə hər bir şəxsin pensiya hüququ varsa, onun mövcud qaydada pensiya təminatı hesablanır. Pensiya təminatı dinamik bir proses olduğu üçün onun dəyişmə miqyası, həmçinin adam başına düşən gəlirlərin artmasında, ölkənin pensiya ehtiyacları üçün zəruri olan vəsaitlərin artması da rol oynayır. Pensiyanın miqyası sosial müdafiə fondunun büdcəsi və onun gəlir və xərc strukturunun dinamikası, həmçinin dövlətin büdcəsinin sosial müdafiə məqsədləri üçün ayırdığı transfertlərlə müəyyənəlməlidir. Pensiya təminatının fərdi uçot sistemi müasir şəraitdə pensiya təminatının beynəlxalq sistemə qoşulması onun dünya standartlarına uyğun meylləri və tənzimlənməsi metodikasının hazırlanması ilə bağlıdır.

Fərdi pensiya sistemi qanunla həmçinin uyğun mexanizmlər və öhdəliklər üzrə müəyyənəlməlidir. Fərdi pensiya sistemində müəyyən statistik uçot normaları, hüquqi və fiziki şəxslərin pensiya hüquqları və öhdəlikləri çərçivəsində təkmilləşir. İlki növbədə hüquqi şəxs, yaxud hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər pensiya təminatı fondunda formalaşması subyektləri kimi özünün gəlirlərini fiziki və hüquqi şəxs kimi fondların qiymətləndirməklə sosial müdafiə fondu qarşısında və qanunvericiliyə uyğun ödəmək qabiliyyətində olmalıdırlar. O, cümlədən büdcəyə ödəmələr, müəyyən normativlərlə qiymətləndirilir və tənzimlənir. Pensiya fondunun ödənişi ilə pensiya arasında nisbət bazar tələbi və təklifi arasında qanunauyğunluqla tənzimlənir.

Pensiya fondu pensiyaçıların sayı, onların hər birinin pensiya hüququna uyğun pensiya məbləğinin dəyişməsinə nəzərə almaqla ödəmə imkanlarının dəyişdirilməsi məntiqinə əsaslanır. Bu dəyişməyi reallaşdıran prinsiplər məcburi ödəmələr və könüllü sığorta sistemi yaradılır və dövlətçiliyin iqtisadi əsası kimi təkmilləşir. Pensiya təminatının səmərəsi dövlətin sosial funksiyasının səmərəsi kimi qəbul edilir. Sosial dövlət olaraq qarant prinsiplərini reallaşdırmaq üçün hər bir vətəndaşın pensiya təminatında dinamizmi və ehtiyacları nəzərə alaraq təkmilləşmə yolları və metodları istifadə olunur.

Pensiya fondu, əməkhaqqı fondu, işləyən müəssisələr, hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq formalaşır və keyfiyyət fərqləri kəsb etməklə stimullaşdırıcı rol oynayır. Pensiya fondunun formalaşması dövlətin rolunu və qeyri-dövlət sektorunun hüquqi və fiziki şəxslərin hər birinin ehtiyaclarını müəyyənləşdirir və onların arasında əlaqənin ədalət prinsipi və əmək bölgüsü kontekstində tənzimləyir.

Əməkhaqqı fondu ləqəlləşdikcə onun sosial müdafiə fondunun formalaşmasında rolu artır və pensiya təminatı üçün hüquqi və fiziki şəxslərin iştirak payı çoxalır. Pensiya fondunun ödəmələrdən kənar payı dövlət büdcəsi və ondan ayrılan sosial transfertlərdir. Təbii ki, dövlətin iqtisadi imkanları, onun potensialı artdıqca və dövlət büdcəsində daha çox təsərrüfat obyektlərinin məhsuldar rolu yüksəldikcə pensiya ayırmalarının hər bir zəruri kontingentə düşən ödəmələri ilə müəyyənəlməlidir.

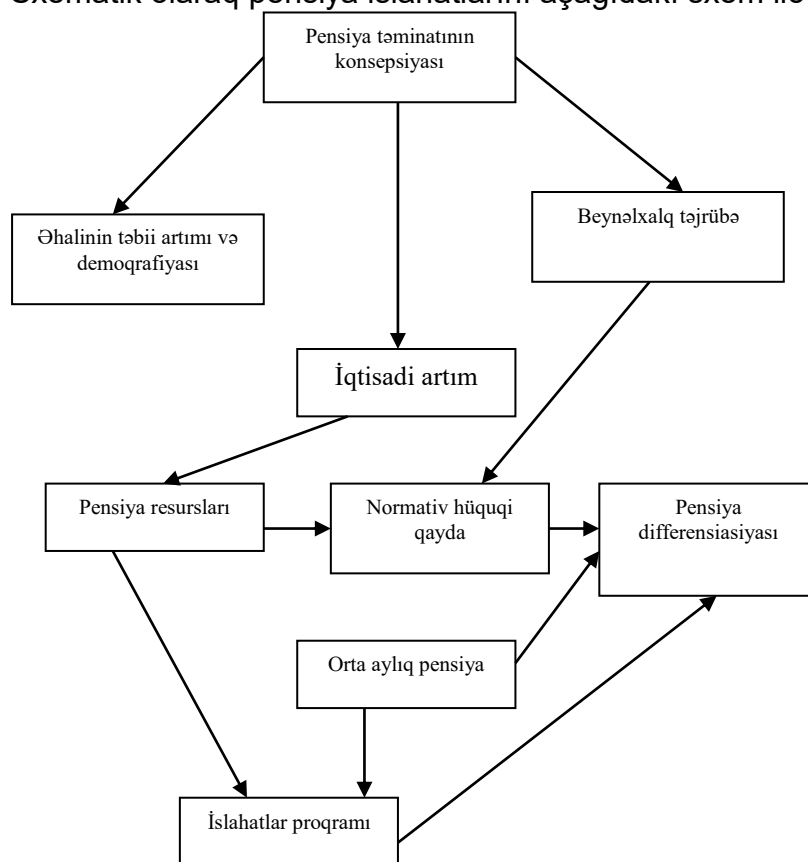
Dövlətin «sosial xarakteri» onun sosial keyfiyyətləri məhz az təminatlılığın təmin olunması, perspektiv inkişafda pensiyaların həyat səviyyəsi tələbinə uyğunlaşması meyllərini özündə birləşdirməlidir.

Pensiya təminatının sosial rifah problemlərinin həllində rolu, onun səmərəli təşkili, islahatlar proqramlarının tərtibi və reallaşması ilə mümkündür. Pensiya islahatları proqramı

dinamik inkişaf kontekstində yoxsulluğun azaldılması və əhalinin az təminatlı kontingentlərinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşması məqsədini güdür.

Pensiya islahatları dinamik dəyişən proses olmaqla, sosial siyasətin səmərəsinin artırılması və sosial ədalət mühitinin qərarlaşması, həmçinin iqtisadi fəal əhalinin perspektiv maraqlarına uyğun həyat tərzı və s. verilməsinin mexanizmi olaraq daima təkmilləşir. Belə ki, yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğun pensiyaların səviyyəsinin və differensiasiyasının qorunması və təşkili bir sıra iqtisadi və sosial mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, minimum əməkhaqqı ilə minimum orta aylıq pensiya səviyyəsində mütənasiblik, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin pensiya yaşında da mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Pensiya islahatları yaşayış səviyyəsini müəyyən normativ istehlak səviyyəsində saxlamağa imkan verir. Onun proqnozlaşdırılması yaşayış üçün zəruri olan məhsulların və xidmətlərin normativ istehlak səviyyəsinə uyğun müəyyənləşir.

Sxematik olaraq pensiya islahatlarını aşağıdakı sxem ilə təsvir etmək olar.

Sxem. Pensiya islahatlarının təşkilinin ardıcılığı.

Pensiya hüquqları və pensiya təminatı pensiya prosesinin uzlaşmasında iki obyektiv və subyektiv tərəfin qərar qəbul etməsi və normativ hüquqi bazasıdır. Pensiyalar milli sərvətin formalaşmasının daşıyıcıları olduqları üçün onun sonrakı inkişafında yaradılan yeni resursların istifadəçisi kimi çıxış edirlər. Bu da üçüncü subyekt olan qərarlar və normativ aktlar ilə reallaşır. Ona görə də pensiya islahatları proqramı tərtib olunur. Təsdiq olunduqdan sonra normativ hüquqi sənəd kimi qəbul edilir. Pensiya islahatlarının direktivliyi onun ayrı-ayrı kontingentlərinin istehlak hüquqları çərçivəsində nizamlanması və tənzimlənməsidir.

Pensiya təminatı bölgüsü, stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyası rolunu oynamaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikası səmərəli pensiya islahatları, dayanıqlı və tarazlı dövlət siyasətinin mexanizmi və dünya

ölkələri arasında daha çox sosial yönümlü siyasətin daşıyıcısı olan ölkədir. Ona görə də iqtisadi və sosial inkişafın Azərbaycan modeli pensiya hüquqları olan vətəndaşların ictimai tələbatını müəyyənləşdirməklə, onun idarə olunmasına marağı ali məqsəd kimi qəbul olunur. Pensiya tələbatı bütövlükdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə və ədalətli əmək və gəlir siyasətini formalaşdırmağa yönəldilir. Pensiya hüququnun iqtisadi, sosial və təşkilati-hüquqi aspektlərini özündə birləşdirir.

Pensiya təminatının nəzəri və metodoloji əsasını pensiya təminatı konsepsiyası təşkil edir ki, bu konsepsiya da vətəndaşların rifahının davamlı və ədalətli təminatının əsas istiqamətlərini, prinsiplərini və normativ-hüquqi bazasının yaradılmasının konseptual əsaslarını əhatə edir. Pensiya təminatı konsepsiyası əsasında pensiya qanunları, pensiyanın maddi və maliyyə əsasları, onların idarə edilməsinin formaları, həmçinin yeni istiqamətləri müəyyənləşir və proqnozlaşdırılır.

Pensiya təminatı mövcud şəraitdə dövlətin hüquqi şəxs kimi formalaşan özəl pensiya təşkilatlarının funksiyası olub, onun hüquqi və iqtisadi əsasları, perspektiv qiymətləndirmə mexanizmləri, daima təminatının dəyişmə amilləri, pensiyaçıların sayı və onların hər birinin yaşaması üçün zəruri olan maddi nemətləri nəzərdə tutur. Azərbaycanda pensiyaçıların sayının dəyişməsi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapır.

Cədvəl rəqəmlərindən görünür ki, pensiyaçıların artım tempinin azalması prosesi əhalinin yaş quruluşunda baş verən dəyişikliklər ilə bağlıdır. Qocalığa görə pensiyaların azalması müharibə illərində ümumi əhali artımının azalması ilə bağlıdır. Pensiyaçıların sayı əhəmiyyətli dərəcədə pensiya ödəmələrinə, onun fondlarının gəlir mənbələrinə təsir etdiyi halda, bütövlükdə pensiya fondları ümumi iqtisadi artım və adam başına düşən pensiya təminatı ilə də ölçülür. Pensiya ödəmələri dövlət xərcləri və müəssisə xərclərinin hesabına, xüsusi sosial müdafiə fondu vasitəsi ilə tənzimlənir, korporativ idarəetmə və sosial tələbatı uyğun tənzimləmə yolları ilə müəyyənləşir.

Pensiya təminatına oriyentir olaraq mövcud həyat səviyyəsi və adam başına düşən istehlak normaları təşkil edir. Hər bir ölkədə obyektiv səbəblər və iqtisadi sosial normalar, müəyyən yaş qruplarında istehlak üçün zəruri olan gəlirləri və onların mənbələrini müəyyənləşdirir. Pensiya təminatı milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq ailə büdcəsinin formalaşması və birgə yaşayış üçün zəruri məhsulların alınması üçün ailə büdcəsinin tərkibində istifadə olunur. Ona görə də hüquqi cəhətdən hər bir ailə tərkibində pensiya təminatı digər gəlirlərin məbləğini nəzərə almır. Pensiya hüququ olan hər bir şəxs digər gəlir mənbələrini və əmək fəaliyyətini seçməkdə azaddır. Uyğun olaraq özünün gəlir və xərclərini pensiyanın dəyişməsi meyllərinə uyğun olaraq reallaşdırır. Azərbaycan Respublikasında orta aylıq pensiya səviyyəsi ilə orta aylıq gəlir səviyyəsi arasında nisbət təminat səviyyəsinin göstəricisidir.

Pensiya hüquqlarında imtiyazlar hər bir ölkədə pensiyaçıların sayı, onların iş qüvvəsinə olan nisbəti və ölkədə iş yerlərinin əmək qabiliyyətli və məşğul olan əhalinin sayı ilə müəyyənləşir və uyğun optimal nisbətlər tənzimlənir. Əgər ölkədə iş yerlərinin sayının artımı əhali artımı və əmək qabiliyyətli əhalinin sayına uyğun gəlmirsə, onda pensiyaçıların iş qüvvəsi kimi istifadəsi və yaxud onların nisbətən istifadəsi yolları axtarılır. Bu yollar sonrakı pensiyaçıların əmək stajını və onların əməkhaqqısının nəzərə alınması bir sıra hüquqi problemlər yaradır. Bu zaman miqrasiya problemlərinin yaranması halları daha da intensivləşir və miqrasiyada iş qüvvəsi kimi istifadə olunan insanların ancaq sosial pensiyası kimi qeydə alınması halları baş verir. Sosializm dövründə pensiya təminatı, ancaq dövlət müəssisələrində, sonradan isə kolxoz və sovxoz təsərrüfatında işləyənlər üçün tətbiq edilirdi. Pensiya təminatının bu yolları, bütövlükdə əmək fəaliyyətinin inzibati yolla bir sahəyə axınına və digər sahələrdə əmək fəaliyyətində təşəbbüskarlığın azalmasına gətirib çıxarırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat fəaliyyətində məşğulluğun pensiya hesablarında nəzərə alınmasına, pensiyanın əldə olunan gəlirlər və yaşayış minimumu ilə əlaqələndirilməsi

konseptual olaraq yeni pensiya münasibətlərini yaradır. Artıq beynəlxalq səviyyəli sosial təminat sisteminə keçid dövlətlər arasında sosial müdafiə fonduna ödəmələr, yaxud pensiya yaşında dövlətin vəzifəsi kimi harda işləməsindən asılı olmayaraq onun pensiya təminatının təşkili öhdəçiliyi qoyulur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pensiya təminatının hüquqi bazası kimi yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, yoxsulluğun ləğvi proqramlarını hazırlamaq və xarici ölkələrin resurslarından istifadə etmək yolları hazırlanır. Pensiya təminatı sistemində dünyavilik və regional xüsusiyyətləri nəzərə alınan qanunlar sistemi və Nazirlər Kabinetinin qərar və qanunları qəbul olunur. Əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu, ölkədə istehlak səbətinin dəyərinin dəyişmə dinamikası uyğun olaraq pensiyaların artımı, onun tənzimlənməsi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Pensiya təminatı əməli idarəetmə mexanizmi olan strukturları formalaşdırmaq və onların səlahiyyətləri və vəzifə bölgülərini tənzimləmək üsulları həyata keçirilir. Pensiyaların planlaşması, qanunlar əsasında və pensiya konsepsiyasına uyğun reallaşır.

Yaşayış minimumu ilə alıcılıq qabiliyyəti arasında qanunauyğunluq hər il dövlət büdcəsi ilə təsdiq olunur. Sosial müdafiə təminatı məqsədi ilə ehtiyac minimumu hesablanır. Minimum yaşayış şeyləri üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi planlaşdırmaqla yaşayış minimumu üçün zəruri olan məhsulları əldə etmək üçün zəruri olan pul vəsaitinin miqdarı müəyyənləşir.

Pensiya təminatı insan hüquqları, maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbat sistemi və həmçinin iqtisadi artımın nəticələri ilə uyğunlaşdırılır. Pensiya səviyyəsi insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyərinin dəyişməsi, əhalinin rifahı üçün zəruri olan əməkhaqqı və gəlirlərin ehtiyacları ilə ödənilir. Ehtiyac minimumu bazar, tələb və təklif qanunlarına görə tənzimlənir, balanslı inkişaf dinamikasını əhatə edir.

Pensiya təminatının hüquqi bazasını, əhalinin tərkibindəki pensiyaçıların perspektivdə sayı və onların hər birinin yaşaması üçün zəruri olan sosial nemətlər və hərtərəfli inkişaf meylləri təşkil edir. Ona görə də pensiya islahatları proqram xarakterli sistem tədbirlərini əhatə edir. Daha çox bu sistemə təminat və onun hüquqi subyektlərinin vəzifələri müəyyənləşir. Pensiya sistemi həmrəylik və differensiallaşma əsaslarla metodiki təminat tələb edir. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun pensiya həcmi hesablamaq üçün minimum istehlak büdcəsinin tərkibinə daxil olan maddi və mənəvi nemətlərin sayı, çeşidi və keyfiyyəti hər bir sosial əhali qrupu üçün ayrıca hesablanmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, minimum əməkhaqqının səviyyəsi, transfert gəlirlər və digər gəlirlərin əməkhaqqıya olan nisbəti və onlar arasında dəyişmə qanunauyğunluqları elmi əsaslarla qurulmuş normativ baza əsasında aparılır. Əmək pensiyaları daha çox əmək qanunları ilə tənzimlənir. Sosial pensiyalar isə yaşayış üçün minimal istehlak büdcəsi ilə müəyyənləşir. Minimal istehlak büdcəsinin dəyişmə meyli bütövlükdə ümumi iqtisadi inkişafıla bağlı olmaqla yanaşı hər bir fərdi tələbatın ödənilməsi yollarını əhatə edir. Ona görə də sosializmdən fərqli olaraq müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində minimal hədd təminat üçün əsas olmaqla daima təkmilləşməli, orta və yüksək təminat səviyyəsi üçün fərdi təşəbbüskarlıq sistemində şərait yaradılmalıdır. Ona görə də pensiyada tam bərabərlik, əmək təşəbbüskarlığı və həyat fəallığını azalda bilər. Pensiyaların minimum, orta və yuxarı səviyyələri arasında normativ əlaqə sistemi və mütərəqqi dəyişmə qanunauyğunluğu baş verməlidir. Pensiya fərdi uçot qaydalarının və onun qanunlarının yaradılması və təkmilləşməsi sxemini tələb edir.